

ГАП ТАҲЛИЛИНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

Зайниддинов Маъруфжон, Холиқулова Гулчехра Ёрқуловна

Самарқанд Давлат Чет Тиллар Институтини ўқитувчиси

ARTICLE INFO.

Калит сўзлар:

Тил, нутқ, гап, жумла, синтаксис, синтактик таҳлил, метод, усул, актуал бўлак, бош бўлак, иккинчи даражали бўлак, монема, тема, рема, актант.

Аннотация

Ишда тилшуносликда долзарб бўлиб келаётган гап ва унинг таҳлил усуллар, нутқнинг минимал, яъни энг кичик бирлиги хусусида фикр юритилган. Бу борадаги қарашларнинг айримлари хусусида тавсиф берилган.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2022 LWAB.

Тилшунослик фани тараққиётининг илк даврлариданоқ инсон нутқининг энг кичик бўлаги, бирлиги хусусида баҳслар юритилган ва бу баҳслар ҳозирги кунда ҳам давом этиб келмоқда. Бунинг ўзига хос сабаблари бор. Бизнингча, бу борада айтилган фикрлар, юзага келган қарашларнинг барчаси ўзининг қандайдир асосларига эга. Бироқ бу борада тилшунослар ва бошқа соҳа мутахассисларининг бир тўхтамга келала олмаганликларининг ўзига хос сабаблари ҳам бисёр. Шундай экан, нутқнинг энг кичик бирлиги сифатида фонемалар асосида вужудга келувчи товушлар ва бошқа бирликлар, хусусан, сўз ва унинг вариантлари, сўзшакл, сўз бирикмаси, гап ва бошқа шу каби бирликлар алоҳида-алоҳида қайд этиб келинаётгани масала моҳиятининг нечоғлик мунозарали эканидан далолат беради.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолатда айтиш жоизки, нутқнинг энг кичик бирлиги статуси қайси бирликка хос, бу мақом товушгами, морфемагами, сўз ёки сўзшаклгами, сўз бирикмасими ёки гапгами, аниқроғи уларнинг қай бирига тааллуқли экани хусусидаги қарашларга эътибор қаратиш лозим кўринади.

Бизнингча, бу мақом том маънода гапга тегишлидир. Чунки гап нутқда ҳосил бўлувчи синтактик, семантик, коммуникатив ва когнитив-прагматик факторларни ҳам том маънода ўзида мужассам этишга қодир бўлган бирлик ҳисобланади. Шундай экан, унинг ўзига хос ва бошқа бирликлардан фарқли бўлган жиҳатларини ёритиш масала моҳиятига аниқлик киритиш учун муҳим саналади.

Гап тилнинг бирлиги сифатида қайд этилган ўринларни ҳам кўп кузатиш мумкин. Бу назарий қараш ҳам асослидек тасаввурни келтириб чиқариши табиий. Чунки тилнинг табиати тўлалигича матнда акс этар экан, матн гапларнинг реал қўлланишидан ҳосил бўлиши исбот талаб қилмайди. Бу аққол кўриниб турган ҳолатдир.

Гап ва, умуман, мулоқот бирликлари тавсифи, уларнинг лисоний таҳлили борасида катта ишлар амалга оширилган бўлса ҳам, бу борада ҳали ҳануз мунозаралар фанда давом этмоқда. Демак, мавжуд фикр ва қарашлар том маънода мазкур масалага тўлиқ ечим топа олишимиз учун етарли эмас кўринади.

Бу ҳақида фикр юритар эканмиз, гапнинг анъанавий синтактик таҳлили, яъни бош ва иккинчи даражали бўлақларга ажратиб таҳлил қилишда муайян аниқликларнинг мавжудлигига қарамай, унда ҳам тўлдирилиши лозим бўлган ўринларнинг мавжудлиги, лисоний ёндашувга нисбатан мантиқий-фалсафий муносабатларнинг устиворлиги диққатни жал этади. Бунда шуни алоҳида қайд этиш керакки, бўлақларнинг бирини бошқасига нисбатан устиворлик белгисининг акс этишига асосланиш, яъни бош бўлақлар ва иккинчи даражали бўлақларга ажратишнинг ўзи мазкур таҳлилнинг мунозарали масалаларидан бири бўлиши шубҳасиз. Бундан ташқари, таҳлил жараёнида коммуникатив белгиларнинг ҳисобга олиниши назардан четда қолган бўлиб, унга кўра коммуникация жараёнида бош бўлақлар ҳамма вақт ҳам семантик жиҳатдан актуалликка эга бўлавермайди. Шу боис ҳам мазкур жараёнда гапнинг бошқа бўлақлари ҳам одатдагидан фарқли хусусиятлари билан намоён бўлади. Бу тил бирликларининг нутқда реал қўлланиши билан боғлиқ бўлиб, уларнинг функционал коммуникатив қўдратини намоён этади. Айни жараёнда одатда иккинчи даражали бўлақ моқомида тавсифланаётган бўлақларнинг ҳам коммуникатив қиммати нималардан иборатлигини аниқлаш, кузатиш ва тавсифлаш имконияти янада кенгайтирилиши кузатиш мумкин бўлади.

Шу боис бўлса керак, фан тараққиёти тарихига назар ташланганида гап ва унинг лингвистик таҳлили борасидаги турлича қарашлар, жумладан, уни таҳлил қилишнинг усуллари кўплаб учрайди. Уларнинг барчаси бир умумий мақсадга, яъни гапнинг синтактик-грамматик таҳлилига қаратилган бўлса-да, ўзига хос белгилари, вазифалари, мақсадининг аниқ бир моҳиятни очишга қаратилгани билан ажралиб туради. Масалан, гапнинг актуал бўлақлари таҳлили дейилганида, тилшуносликда тема-рема муносабати орқали таҳлил этиш, коммуникатив жараёнда хабарнинг мулоқот иштирокчиларига аввалдан маълум бўлган ва айни пайтда, мулоқот жараёнининг ўзида реаллашадиган янгилик назарда тутилади. Шундай экан, бунда синтактик қурилма таҳлили нутқ вазияти, коммуникатив жараёндаги ҳолат, мулоқот иштирокчиларининг мазкур вазиятдаги қизиқиш ва хоҳиш-истаги кабиларга кўпроқ боғлиқ бўлади. Бунинг сабаби ўзига хос бўлиб, нутқнинг коммуникатив акти билан узвийликда эканини асосий эътиборда тутиш мақсадга мувофиқдир.

Бундан ташқари, гапнинг актуал бўлақлари масаласи Л.Теньер томонидан илгари сурилган актантлар билан боғлиқ таҳлил жараёнида ҳам, А.Мартине назариясидаги монемалар билан ҳам муайян даражада тавсифлашга эришилганининг гувоҳи бўлишимиз мумкин. Шунингдек, А.М.Мухин томонидан фанга киритилган синтаксим таҳлил ҳам гапни синтаксималарга ажратиб таҳлил қилишда ўзининг алоҳида устувор белгилари ва хусусият ҳамда имкониятлари билан ажралиб туради. Бироқ мазкур таҳлил усуллари ҳам қанчалик муҳим натижа ва хулосаларни олиш учун имкон бермасин, улар анъанавий бош ва иккинчи даражали бўлақларга асосланиб амалга ошириладиган таҳлилдан қўлланиш борасида кенг қўлам касб эта олмади. Кўринадики, мазкур таҳлил усуллари кучи ва имкониятлари жумланинг муайян бир хусусиятини очишга қодирдир. Таҳлил учун танланган объектнинг турли томонларини тўла қамраб олиш хусусияти бу таҳлил усулларида ҳам мукамал эмас.

Ана шулар асосида қайд этиш мумкинки, гап нутқдаги энг муҳим коммуникатив birlikдир. Унда синтактик ва коммуникатив белгиларнинг барчаси мужассамдир. Бироқ мавжуд таҳлил усуллари кучи ҳар бири унга хос бўлган алоҳида-алоҳида хусусиятларнинг ҳар бирини очишга қодир бўлса-да, мавжуд таҳлил усуллари кучи ҳеч бири унинг барча хусусиятларини тўла очиш имконига эга эмаслиги кузатилади.

Адабиётлар:

1. Н.Турниёзов. Тилшуносликка кириш. – Самарқанд, 2006.
2. Х.Хайруллаев. Тилшуносликка кириш. Услубий тавсиялар. – Самарқанд, 2006.
3. Х.Хайруллаев. Умумий тилшунослик. Услубий тавсиялар. – Самарқанд, 2006.

4. М.Ирискулов. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
5. Yusupov, O. (2019). FUNCTIONAL-SEMANTIC FEATURES OF LEXICAL DOUBLETS IN ENGLISH. *Philology Matters*, 2019(3), 98-104.
6. Yusupov, O. (2020). Lexical doublets in English and Uzbek linguistics. *Journal of Critical Reviews*, 7(5), 466-468.
7. Zarina, R., Shahram, A., & Umida, K. (2020). Using games to teach management in higher education institute. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, 9(3), 49-52.
8. Shahram, A., Umida, K., & Zarina, R. (2020). Information technology's role in the study of foreign languages. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, 9(3), 96-98.